

KORXONA RAQOBATBARDOSHLIGI OMILLARI VA ULARNI BAHOLASHNI TAKOMILLASHTIRISH TAMOYILLARI

Yu.S.Asatullayeva

TDIU, mustaqil tadqiqotchi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20355125>

Ilm-fan va texnika taraqqiyoti davrida zamonaviy iqtisodiyotning erkinlashuvi va korxonalar tomonidan mahsulot ishlab chiqaruvchilar orasida raqobatning keskin rivojlanib borayotganligi hamda korxonalarining samarali faoliyati, eng avvalo o'z mahsulotlari tannarxini pasaytirish, uning sifatini keng ko'lamda yaxshilash va mahsulotlarning iste'mol bozorida tez sur'atlarida sotilishiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Korxonaning raqobatbardoshligini ma'lum bir vaqt oralig'ida raqobat bosimi ostida o'z maqsadlariga erishish qobiliyati sifatida aniqlash mumkin. Korxonaning raqobatbardoshligi - bu uning raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish qobiliyatini va ma'lum bir sohadagi boshqa korxonalariga nisbatan raqobatbardoshlik ustunliklarini, ichki, xalqaro miqyosda aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriyadir desak ancha to'g'riroq bo'lur edi. Mahalliy iqtisodchi olimlarimizdan D.Qosimova va A.Adashevlar fikricha, “mahsulot raqobatbardoshligi esa, birinchi navbatda uning sifat ko'rsatkichiga bog'liq. Bozor munosabatlari sharoitida mahsulot sifati deganda, unga iste'molchi nazari bilan yondashish lozim, toki u yetishtirilgan mahsulotlar orasidan o'ziga eng ma'qul bo'lganini tanlab olish imkoniyatiga ega bo'lishligini ko'rsatib o'tishadi”.¹

Korxonaning raqobatbardoshligini faqat bir xil sohada faoliyat ko'rastayotgan korxonalar guruhi ichida ham baholash mumkin. Shu munosabatdan, korxonaning raqobatbardoshligini baholash asosan taqqoslash mezonlarni to'g'ri tanlash kerak bo'ladi.

Taqqoslash uchun raqobatchilar quyidagi tarzda taqqoslash zarur bo'ladi:

- 1) ishlab chiqarilgan mahsulotlarning xususiyatlari, ehtiyojlarni qondirishning o'ziga xosligi;
- 2) ishlab chiqarilgan mahsulotlar mo'ljallangan bozor segmentlari;
- 3) korxonaning faoliyat yuritadigan hayotiylik siklining aylanish bosqichlari.

Korxonaning raqobatbardoshligi - bu bozordagi boshqa bozor ishtirokchilaridan yuqori bo'lmagan va sifat jihatidan yomon bo'lmagan narxda foydali ishlab chiqarish va sotish qobiliyatidir. Shuning uchun korxonaning raqobatbardoshligi uchta asosiy omil bilan belgilanadi:

- 1) resurs (tayyor mahsulot birligiga qilinadigan jismoniy resurs sarfi);
- 2) narx (barcha ishlab chiqarish resurslari va tayyor mahsulotlar narxlari darajasi);
- 3) atrof-muhit ekologik omillar (davlatning olib borayotgan iqtisodiy siyosati va uning bozor ishtirokchilariga bo'lgan ta'siri).²

Korxonaning boshqaruv, texnologik va moliyaviy salohiyatini tashkil etish raqobatbardoshlikning resursga asoslangan tamoyilining o'sishini ta'minlashi mumkin. Xom-ashyo va yarim tayyor mahsulotlar, shuningdek, kompaniyaning o'z tayyor mahsulotlari uchun bozor narxlarini nazorat qilish ancha murakkab, chunki narxlar darajasi ko'p jihatdan global va milliy iqtisodiyotning holatiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Shuningdek, korxonalarining raqobatbardoshligiga bank tizimining ishonchligi, inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari, valyuta kurslari, tashqi savdo tariflari va kompaniyaning

¹ D.Qosimova, A.Adashov Sanoat korxonalarida mahsulot raqobatbardoshligini oshirishning iyunaliylari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2019 yil.

² Петров В. Конкурентоспособность. Анализ факторов, показателей и критериев, определяющих успех субъектов рынка в конкурентной борьбе на различных уровнях экономической деятельности (микро-, мезо-, макро-, глобальном) / В. Петров // Ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. 2019. № 6. С. 19–23.

raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir qiluvchi tamoyillarini o'z ichiga oladi. Shuning uchun, kichik va o'rta biznes kompaniyalari, tashqi raqobatbardoshlik omillarining sezilarli miqdorini nazorat qila olmaydi. Globallashtirilgan iqtisodiyotda davlatning iqtisodiy siyosati tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Korxonalar raqobatbardoshligining ikkita manbai mavjud: operatsion samaradorlik va strategik joylashuv. Operatsion samaradorlik korxonaning turli sohalaridagi faoliyatini har tomonlama baholashni o'z ichiga oladi hamda bu esa unga ishlab chiqarish omillaridan samaraliroq foydalanish imkoniyatini beradi. Korxonaning operatsion samaradorlik darajasi ko'p jihatdan uning asosiy omillariga bog'liq. Korxonaning texnologik uskunalarning moslashuvchanligini va innovatsion mahsulotlarni o'z ichiga olgan keng turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish qobiliyatini aks ettiruvchi operatsion samaradorlik, bir tomondan, iqtisodiy sub'ektning bozorga moslashishini oshirish uchun sharoit yaratadi, ikkinchi tomondan, esa korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining rentabelligini xarakterlaydi.

Strategik joylashuv raqobatchilarning faoliyatlaridan farq qiluvchi faoliyatlar kombinatsiyasiga asoslangan noyob va foydali pozitsiyani yaratishni o'z ichiga oladi. Strategik joylashuv ikki komponentdan iborat. Birinchisi, moslashish qobiliyati. Strategik pozitsiyalashning ikkinchi komponenti innovatsiya, innovatsion jarayonlar bo'lib, ularning ta'siri korxonalar faoliyatining barcha sohalarida innovatsiyalarni joriy etishni ta'minlaydi. Shuning uchun innovatsiyaga asoslangan kompaniyalarning raqobatbardoshlik darajasi ular muvaffaqiyatining asosiy kaliti bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi komponentlar biznes sub'ektining strategik bozor pozitsiyasini egallashi uchun zarur va yetarli shart-sharoitlarni shakllantiradi. Korxonalar, bir tomondan, turli xil tovarlarni ishlab chiqarishni tezda o'zlashtira oladigan, ikkinchi tomondan, o'z mijozlariga bozor talablarining o'zgarishini hisobga olgan holda yoki yuqori darajadagi ehtiyojlarni shakllantirishni boshlagan holda yangi mahsulot va xizmatlarni taqdim etadigan korxonalaridir. Iqtisodiy sub'ektning faol innovatsiyasi uning bozor talablariga javob berishini oshiradi, ya'ni moslashuvchanligini ta'minlaydi. Korxonaning innovatsiyaga moslashuvchanligi uning strategik joylashuvining samaradorligini belgilaydi.

Korxonaning raqobatbardoshligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar guruhlarini quyidagi tartibda keltirib o'tish mumkin:

- texnik va texnologik guruh: ishlab chiqarish uskunalari, ish asboblari, bajarilgan ishlarning tarkibi va texnologiyasini tavsiflovchi omillarni o'z ichiga oladi. Ushbu omillar guruhi asosan hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki asboblarning va ish asboblarning holati va sifati, ulardan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasi hamda qo'llaniladigan texnologiyalarning murakkabligi korxonaning operatsion samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi;
- tashkiliy va boshqaruv guruhi; ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish, xodimlarni tanlash va progressiv ish haqi tizimini joriy etish orqali texnik va texnologik quyi tizimni faollashtiruvchi omillarni o'z ichiga oladi;
- moliyaviy va iqtisodiy; korxonalar faoliyatining omillarini samarali resurslarni boshqarish, rentabellik va moliyaviy barqarorlik nuqtai nazaridan o'zida jamlaydi;
- ijtimoiy-psixologik omillar guruhi; korxonalar xodimlarini, uning tashkiliy madaniyatini, qadriyatlarini, ehtiyojlarini va xodimlarning manfaatlarini o'z ichiga oladi. Jamoa ichida sog'lom axloqiy va psixologik muhitni saqlash, ya'ni o'zini ifoda etish va o'zini namoyon qilish ehtiyojlarini rivojlantirish uchun normal ish va dam olish sharoitlarini yaratish zarur;

- tabiiy-geografik omillar guruhi; iqtisodiy sub'ektning resurs salohiyatini yoki uning yetishmasligi darajasini sezilarli darajada aniqlash orqali ushbu guruhdagi omillar korxonani o'zining logistika tuzilmasini tegishli ravishda qurishga, ishlab chiqarish texnologiyasini doimiy ravishda takomillashtirishga, transport sxemalarini optimallashtirishga, ishlab chiqarishning energiya sarfini kamaytirishga va boshqalarga majbur qiladi.
- Atrof-muhit omillari guruhi; suv, havo, tuproq va boshqalar sifatini yaxshilash zarurati tufayli yuzaga keladigan murakkab texnik va tashkiliy vazifalarning butun majmuasidan iborat bo'lib, ularni muvaffaqiyatli hal qilmasdan yuqori darajadagi raqobatbardoshlikni kutish mumkin emas;
- Sanoat omillari guruhi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining tashqi sharoitlarini aks ettiradi, ular sanoat mahsulotiga bo'lgan talab va uning eksklyuzivligi, yuqori sifatli xom ashyoga kirish imkoniyati, yetkazib beruvchilarning raqobatbardoshligi, sanoatning umumiy konsentratsiyasi, ixtisoslashuvi va kooperatsiyasi, sanoatdagi boshqaruv axborot bazasining sifati, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish tizimi, radikal innovatsiyalarni joriy etish, yuqori texnologiyali mahsulotlar eksportining ulushi va boshqalar bilan belgilanadi. Bu omillar xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati uchun asosiy platforma bo'lib xizmat qiladi, har bir korxonada texnologiya, texnologiya, ishlab chiqarishni takomillashtirish yo'nalishlarini oldindan belgilaydi;
- Bozor omillari guruhi. Bu guruhdagi omillar quyidagilarni o'z ichiga oladi: resurslar va yangi texnologiyalar bozoriga ochiq kirish, noyob mahsulot xususiyatlari, ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun yaxshi tashkil etilgan tarqatish kanallari va savdoni rag'batlantirish tizimining samaradorligi, shuningdek, turli xil sotishdan keyingi xizmat ko'rsatish sxemalari.

Yuqorida tavsiflangan korxonaning raqobatbardoshlik darajasiga ta'sir qiluvchi omillar tizimi mos keladigan ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish imkonini beradi. Bunday rivojlanish bir qator asosiy metodologik tamoyillarga asoslanishi kerak:

Tizimlilik tamoyili. Bu tamoyil tizim kontseptsiyasiga asoslangan bo'lib, unda uning har bir elementining xatti-harakati butunning xatti-harakatlariga ta'sir qiladi.³ Bu butun korxonada raqobatbardoshlik omillari tizimi bilan ifodalanadi, bu tashqi va ichki raqobatbardoshlik sharoitlarining murakkab to'plamining o'zaro ta'siri natijasida o'zini namoyon qiladi. Ba'zi hollarda, u yoki bu omil hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, ammo bu faqat boshqa barcha omillar va ko'rsatkichlarning ma'lum bir kombinatsiyasi bilan sodir bo'ladi. Shuning uchun, korxonada raqobatbardoshligini oshirish jarayoni kabi murakkab hodisani baholash uchun ushbu jarayonning turli jihatlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimlashtirilishi kerak.

Integratsiyalashgan omillarni baholash tamoyili. Har bir tizim ko'rsatkichi ko'rib chiqilayotgan jarayonga omil yoki omillar guruhining ta'sirini miqdoriy baholashni ifodalaganligi sababli, mantiqan bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi ko'rsatkichlarning butun tizimi korxonada raqobatbardoshligining o'sishini belgilovchi omillar majmuasiga muvofiq tuzilishi kerak. Bu shuni anglatadiki, ushbu ko'rsatkichlarni ishlab chiqishdan oldin o'rganilayotgan jarayonning rivojlanishini belgilovchi omillarning butun to'plamini o'rganish kerak.

Funksional boshqaruvga yo'naltirilganlik tamoyili. Ishlab chiqilgan ko'rsatkichlar tizimining maqsadi korxonada raqobatbardoshligini oshirish jarayonini boshqarish bo'lganligi sababli, bunday tizim turli boshqaruv funktsiyalari bilan bog'liq ko'rsatkichlarni o'z ichiga olishi kerak: rejalashtirish, tashkil etish, buxgalteriya hisobi va nazorat, motivatsiya va rag'batlantirish, muvofiqlashtirish va tartibga solish.

³ Криворотов В. В. Механизм повышения конкурентоспособности отечественных предприятий / В. В. Криворотов. Екатеринбург: ГОУ ВПО «Урал. гос. техн. ун-т – УПИ», 2006. 201 с.

Ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. Ishlab chiqilgan tizim sanoatga xos ishlab chiqarish xususiyatlarini aks ettiruvchi va ularning korxonalar raqobatbardoshligiga ta'sirini hisobga oluvchi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olishi kerak. Ko'rsatkichlarning ierarxik tuzilishi tamoyilida esa o'rganilayotgan tizimni xarakterlaydigan ko'rsatkichlar ahamiyati bo'yicha tartiblanishi lozim. Umumlashtirilgan ko'rsatkichlar o'rganilayotgan jarayonning asosiy komponentlarini aniqlashga yordam berishi, korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning asosiy yo'nalishlarining keng qamrovli va uyg'unlashgan tavsifini taqdim etishi kerak.⁴ Axborot xavfsizligi tamoyili. Ishlab chiqilgan tizimda hisob-kitoblar mavjud buxgalteriya hisobi va statistik hisobot shakllarida mavjud bo'lgan to'liq, ishonchli, aniq va o'z vaqtida taqdim etiladigan ma'lumotlar bilan tasdiqlanishi mumkin. Taqqoslash tamoyili. Tizim ko'rsatkichlarini ularni baholash muddatlari, ma'lumot olish usullari, o'lchov birliklari va hisoblash usullari bo'yicha taqqoslash shartlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi shart.

Xulosa qilib aytish mumkinki, korxonalar raqobatbardoshligini oshirish bugungi zamonaviy bozorning tabiiy omiliga aylangan. Sanoat korxonalarida raqobatbardoshligini oshirishning izchil va barqaror rivojlanishini ta'minlashda kelgusi davr uchun yuqorida keltirilgan tamoyillarni har tomonlama hisobga olish, turli darajalardagi iqtisodiy taraqqiyot dasturlarining ishlab chiqilishi va aniq belgilab olinishi kerak.

---

⁴ Грант Р. М. Современный стратегический анализ / Р. М. Грант; пер. с англ. под ред. В. Н. Фунтова. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 560 с.: ил. (Классика МВА).